

Ahozko euskara testu idatzietan: goi-nafarrera arkaiko eta zaharraren kasua

Urtzi Reguero Ugarte
(UPV/EHU – Aziti Bihia)

1. Hasteko

- ⊙ Hizkuntzalari edo dialektologialari diakronistak testuak aztertzean dituen arazoez: nola interpretatu testua idatzirik dagoen hizkera?
- ⊙ Testu idatzia, lehen mailako iturria: inskripzioak, eskuizkribuak, argitaratuak.

Dialektologo diakronistaren paradoxa: hainbat galdera jarriko ditugu mahai gainean:

- Testu zaharrak orduko hizkera mintzatua islatzen ote dute?
- Nola jakin benetan hizkera mintzatua islatzen ote dute?
- Testu guztiek pisu bera ote dute orduko euskara mintzatua aztertzeko?

Galdera hauei erantzuna gutxi gorabeherakoa ematen saiatuko gara; bereziki goi-nafarrerazko 1750 aurreko testuetan oinarriturik.

2. Tradizio idatziaren pisua

- ⊙ 1750 aurretik euskaraz liburuak idazteko ohitura gutxi dago Hego Euskal Herrian. Ordura arte Nafarroan hauek:
 - 1561: Santso Elsokoaren dotrina galdua, beraz, ezin jakin hizkeraz ezer.

- 1614 b. l.: Katixima. Gugana zatiak baino ez dira ailegatu.
- 1621: Beriain meza entzuteko tratatua, dioenez, Iruñeko hizkeraz idatzia.
- 1626: Beriainen dotrina
- 1735: Elizalderen dotrina

Guztiak eite berekoak.

[Horretaz gain, 1749an Mikelestorenak dotrina argitaratu zuen, gerora behin baino gehiagotan berrargitaratua izan zena, baina idazle hau Larramendi-Mendibururen ingurukoa zen]

- ⊙ Ez dago hizkera estandar edo literariorik 1750 aurretik. Norberak bere “hizkera”. Honen abantaila izan liteke hiperkarakterizazio eza edo joera ahulagoa?

3. Testuen kokapen geografikoa: egilearen marka

- ⊙ **Egile ezaguneko testuak:** *usus scribendi* edo nola finkatu eta kokatu testua geografikoki. Bere herriko/eskualdeko hizkeran idatzi eta islatzen ote duen, idazle kultuagoen edo garaiko eragin literarioen eraginik ote duen, prestigiozko hizkera/dialektoren baten eraginik ote duen jakitea ezinbesteko lana da.
- ⊙ **Egile ezezaguneko testuak:** beharrezkoa da egile ezagunak dituzten testuak ongi aztertu eta kokatzea egile ezezagunekoak kokatzeko. Ez dute ziurtasun maila bera.

4. Testuen kategorizazioa: fidagarritasun eskala

Testu zahar guztiak ez dira berdinak, helburu ezberdinetarako egindakoak dira: epaiketa bateko lekukotzak, gutunak, sermoiak, liburu argitaratuak...

☉ Fidagarritasun eskala:

1. Esaldiak eta testutxoak

Dixo a la dicha Graciana quexante en vascuence estas palabras: **erroy asa aspaldia hi egoçirich ago halquea** (Iruñea, 1538; AGN 411).

Dixo a la dicha Graciana quexante en bascuence estas palabras: **erro yasa aspaldian hi ego çirich ago ha alquea**.

erroy asza aspaldian egoçiricago alquea (Iruñea, 1538; AGN 63868).

2. Gutunak

Yzeba andrea: Or bidalzen dut astuaren esque eta **diyo** ola ianetan **dubela** arzequa eta emanen **dubela** cobratuta beriala yllabete bat gora edo bera. Eta Arrosaq erran dit zorzico baten gasna nola nai **duzuben** eta erran dit beraq guti eguiten **dubela**, baño bayez eraguiñen **dubela** gasna ona. Eta astoaren prezioa errayozu nerequiñ ajusta dayela emen.

Zer egin Berako olagizonaren gutunekin edo Joseph Elizalderenekin?

3. Sermoi, prediku, herrietarako dotrinak

Chistau fidel gucia dago osoqui obligatua **devociua** yduquicera viocetic gurucera. Christo il cen gurucean, il **biar** dugu aren fedean. Il cen gure salbaceco, culpatic gu ateraceco. Artu **biar** dugu costumbrea eguiteco gurucea. **Biar** dugu ere ciñatu, alaber ere santiguatu. Cer da, bada, **ciñacia**? Iru guruce eguitea: copetan lenbicicoa, **auban** gero bigarrena, yrugarrena bularretan. Beti iduquicecoetan. Copetan libraceco eta gu apartaceco pensamentu gastuetaric, **auban** libraceco itz gastuetatic, bularretan libraceco eta gaisqui es eguiteco. Cer da bada oray, santiguacea? Guruce bat eguitea copetatic bularrateraño, soin batetic berceraño. Eguizu bada bereala ni nacusazun besala. (Sanzberro, c. 1749)

4. Testu orokorrakoak

- ☉ **Beriain**: “*Escruiuo en Romance, y bascuence lenguages deste obispado*, y aunque en diferentes partes del ay en algunas cosas, diuersos modos de hablar, yo escruiuo el que se habla en Pamplona, cabeça deste Reyno, y obispado de Navarra, que es *el que se habla en la mayor parte del*, donde se habla bascuence, y el que mejor se entiende en todas las partes, y quando a alguno le pareciene, que en algunas cosas no se entiende, delo que escruiuo en Romace puede sacar el bascuence que se usa en su tierra.”

Ulertu behar da eremu zabal bateko euskara darabilela, ez herri zehatz batekoa?

- ☉ **Elizalde**: “Apecec, eta leitcen daquiteneç eracasteco, eta explicatceco uscaldun puro leitcen estaquitenei; aiec aitus, eta memorias icasteco”.

Ulertu behar da eremu zabal bateko euskaldunentzat egina dagoela?

5. Konparaketa

- ⊙ Garai eta leku bertuko beste egile bat(zu)en testu(ar)ekin konparatzea.
- ⊙ Halako gutxi gurean.
- ⊙ Etxalarko sermoia – Berako olagizonaren gutunak

6. **Ariketa:** Egilea nor den jakin gabe, esan ezazu zein euskalkitakoa izan litekeen jarraian duzun testua. Markaturik dauden ezaugarriak orientaziorako dira, besteak ere balia litezke.

Egungo egunean proponizen digu evangelista sagraduac Sn. Matheoc, vatalla fuerte gogor bat Christo gure jaunaren artean eta demonioaren artean; Christo gure jauna pelezaren demonioarequiñ eta Demonioac procurazen duela venzuzea vere tentacio fuertearequiñ Christo gure jauna. **Vaña sartu zan** aren magestade diuinoa vatalla onetan seguridadearequiñ **venzutuco** zuela demonioa, eta enaiz admiracen sarcea seguridadearequiñ zergatic guiatu **izandu zuen** vatalla onetara espiritu diuinoac, espiritu soberanoac (...).

Vatalla onetaco lance guztiac ordenatu ziraden gure exemploagatic, edo guri eraguiteagatic, ezen ala nola venzutu zuen christo gure jaunac demonioa ala guqu ere aren magestadearen exemploarequiñ **ycasi dezagun** venzuzen demonioa (...).

Lendabizico vateria, edo tentacioa proponitu ciona demonioac, Christo gure jaunari **yzandu zan** paracea bere **aiziñean** cantidade bat arri, esaten ciola: (...) ea **conuertí izazu** arri oriec oguitan (...).

Iqusi zuenean demonioac venzuturic lendabizico tentacio onetan; **abiatu zan** vigarren aldian tentazera, eta **onetaraco**z eraman izan zuen Christo gure jaunaren magestadea temploaren eleuacioric andienara edo ezquillea torreaten gañera, eta esan cion, bota zezala andic bera bere burua: (...) vada esana zegoela, eta escriptua, ezen **etorrigo zirala** aingueruac eta erreceuituco **zutela** veren esquetan. **Errepara ezazute** oraiñ, zenbat gauzac concurritu zuten demonioaren tentacio onetan (...). Guelditu zan bigarren tentacio onetan ere demonioa venzuturic, vada eresponditu cion christo jaunaren magestadeac: (...) Oa **emendica** Sathanas gaistoa, vada **adoratuco dec**, eta **servituco dec** ire jauna, eta jangoicoa.

Iqusiric demonioac ezen guelditu zala venzuturic lendabizico eta bigarren tentacioan; abiatu zan irugarren aldian furia andiarequiñ, esaten zuela, yaque lendabizico, eta vigarren tentacioan ateratu ez naizan ezquero vitoriarequiñ, irugarren tentacioan atera **bear det** vitorioso. **Onetaraco**z, eraman izandu zuen christo jaunaren magestadea mendi andi baten gañera, eta mendiaren alturatic andienetic eraqusi yzandu **ziozcan** mundu guztico ereinuac, gloriac, eta grandeza guztiac (...) eta valdiñ ondo **considerazen vadegu**, zer egiten duen demonioac tentacio onetan Christo gure jaunarequiñ, **arquitu degu**, ezen portatu zala demonioa tentacio onetan, munduan contratazen dutenac vezala, vada **abec** considerazen dute lenago, ondo, eta espacio andiarequiñ, zer ematen duten, eta zer ereciucen duten, ematen duten gauzagatic (...).

Eta zenbat vider murmuzacio gaisto oriec **dirala** medio? Eta au guztia zer **dala** causa? Ez **consideratuaz** ondo zer valio duen zure animac; ez **consideratuaz** ondo, zenbat costa zizaion Christo gure jaunari erredemicea zure anima; ez **consideratuaz** ondo, eta espacioarequiñ zer ematen **dezun**, eta zer precioagatic ematen **dezun**?

Adi zazu oraiñ zer esaten dizun espiritu santu jaunac: (...) **acorda zaitezela** zure criadore erredemptore diuinoaz eguiñ izandu ziñduena, ezerez batetic, vere ymagiñara eta semejanzara; eta da esatea (dio aita san Agustiñec) ezen **acorda zaitezela** jangoicoac eguiñ dizquizun favore eta veneficio **andiaz**, orrequiñ agradezituric, **correspondi diozazun** seruizen **dezula**, amazen **dezula**, guardazen dituzula vere mandamentu santuac, eta cuidazen **dezula** zure animaren **salbacioaz**.(...)

Iqusi dezagun oraiñ nola corresponditu diozun eta correspondizen diozun anbeste fauore, eta beneficiori; **arquizen dirade** zure **aboan** alabanza diuinoac agradecimenduan **ematen diozcazu** jangoicoari graciac beneficio andi **abengatic** eta fauore, eta piedade andi abengatic nola eguiñ dizquizun eta eguiten dizquizun, **ematen ziozcan** bezala profeta santu Davidec. Beti zegoen profeta santu au ematen jangoicoari graciac vere esqu diuinotic erreceuitu zituen, veneficioengatic, eta onen **aboan** ezan **arquizen** beste gauzaric alabanza diuinoac baizen.

(...) **eztezu** pensazen beste gauzatan, sino es nondic, eta nola engañatuco **dezun** nescach ynocentea galzecoz vere onrra eta creditua, eta finalmente zabillza eta vizi **zerade** animali frenuric bagueco bat bezala zure gusto, eta deleite liquisetan jangoicoric ez lizaquean bezala; horrela correspondizen diozu jangoicoac eguiñ dizquizun, eta eguiten dizquizun beneficioai.